

**A FRONTEIRA
GALEGO-PORTUGUESA**

Luís Manuel García Mañá
Membro correspondente da Real Academia
Galega / Ministerio do Interior

Portugal es para mí como la América latina. Algo que tengo que reconocer, política y geográficamente, por extranjero, pero que moralmente, afectivamente sobre todo, continúa formando parte de mi patria.

EMILIA PARDO BAZÁN, *De mi Patria* (1901)

1. INTRODUCCIÓN

Preto de nove séculos de historia e uns trescentos quilómetros lineais afastan as provincias galegas de Ourense e Pontevedra das de Minho e Trás-os-Montes en Portugal (distritos de Viana do Castelo, Braga, Vila Real e Bragança). Mais iso mesmo que nos separa tamén nos une, como demostran os aproximadamente 225 km de raia seca e os 75 km de raia húmida do tramo internacional do río Miño. Así pois, podemos afirmar que este linde común, que atravesa o ecuador do corpo da antiga Gallaecia romana, é o máis vello de Europa.

Aínda non existía España –falando desde un punto de vista político– cando o condado portugalense se constitúe como reino cristián independente do de Castela-León. Tres séculos despois do XII, a finais do XV, remata a Reconquista das terras dominadas polo islam, e será a primeiros do século XVI cando se pon o ramo coa anexión do reino de Navarra. A península ibérica queda unida baixo a mesma monarquía, a excepción de Portugal –que si formou parte da Hispania romana–, aínda que non todos os territorios reciben o mesmo tratamento.

Rivalidades familiares, relixiosas e señoriais puxeron os alicerces de Portugal, e os procedementos propios da época medieval certificaron o nacemento do novo reino. As cruzadas hispanas ou guerras santas da cristiandade contra a penetración musulmá, así como outros intereses dispares, trouxeron ás terras leonesas a dous Borgoñóns curmáns, que emparentaron coa dinastía Afonsina. Raimundo de Borgoña casa con Urraca e Henrique de Borgoña, con Teresa, ambas as dúas

fillas de Afonso VI. Os primeiros reciben a titularidade do condado de Galicia e os segundos, como sufragáneos dos galegos, reciben o condado de Portugal, coincidente en boa medida coa Galicia bracarense.

Por outra banda, o sobranceiro bispado de Braga é testemuña da forza e potencialidade do bispado compostelá. Como sinala Victoria Armesto (1969: 161), «ambas sedes se miraban ya de potencia a potencia». Compostela apoleirábase entón na invención xacobeá e na forte personalidade dos arcebispos do momento; de feito, Xelmírez acompañou o exército de Afonso VII contra os portugueses en 1127.

Quen ía ser co tempo o primeiro rei da dinastía portuguesa, Afonso Henriques, orfo de pai (Henrique de Besançon) e cunha nai proclive aos intereses do nobre galego Fernán Pérez de Traba, é criado ao amparo da mitra bracarense e da nobreza lusitana, doída polas «cedencias» aos señores galegos que facía dona Teresa no avance cara ao sur. Segundo un documento datado o 21 de agosto de 1124, dona Teresa reinaba en Portugal e a Limia ata o río Spaliosum (Risco 1971), nun primeiro intento de desvincularse dos condes galegos. Mais foi o seu fillo Afonso Henriques quen logra entre 1143 (Tratado de Zamora) e 1147 (recoñecemento papal), tras dura porfía bélica co seu curmán Afonso VII e coa beizón do papado, a definitiva independencia de Castela e León coa que comezaría esta saga lusitana. Curiosamente, en 1496, os monarcas de Castela e Aragón recibirían do papa Alexandre VI o título de «Su Católica Majestad»; logo, en 1744, foi outorgado por Benedito XIV aos reis portugueses o de «Súa Maxestade Fidelísima», títulos que usarían ata o século xx as dúas sagas dinásticas.

A mediados do século XII, cando nace Portugal, a fronteira non está definida nin determinada exclusivamente pola orografía ou pola xeomorfoloxía; os montes, serras ou ríos non delimitan con precisión os lindes dos dous reinos. Trátase dunha fronteira política, isto é, os lindeiros dependerán das guerras e da vasalaxe e adscripción dos señoríos a prol dun ou doutro bando ou monarquía. Mais no tocante á fronteira galega xa existe un principio de definición zonal ou «marca» que vén comprendida entre a foz do Miño e o Penedo dos Tres Reinos –Reinos de Galicia, León e Portugal–, actualmente o fito 349 de tipo natural, que se reconece por uns penedos marcados con cruces antigas.

De todos os xeitos, a definición dos lindeiros fronteirizos vai madurecendo ao longo da Baixa Idade Media e mesmo das Idades Moderna e Contempo-

ránea. Hai que ter en conta que Portugal remata a súa Reconquista e afianzamento dous séculos antes que Castela, circunstancia que vai ter influencia estratéxica na vocación ultramarina lusitana, diante a imposibilidade de avance cara ao leste, xa que non era doado loitar contra a poderosa Castela. O certo é que habería que agardar para ter unha delimitación máis concreta da fronteira hispano-portuguesa, aínda que esta fronteira política non atinxe os lindeiros eclesiásticos, que perduran sen cambios máis de dous séculos despois da independencia portuguesa.

Boa proba da imprecisión liminar móstrase co sistema defensivo de torres da raia seca, como as de Sandiás, Pena ou Porqueira e moitas outras que se sitúan –desde a perspectiva de hoxe– a certa distancia da liña fronteiriza. A raia do Miño presenta maior estabilidade desde 1169, sendo moito máis activa a construción de fortalezas neste tramo no século XVII, co fin de responder ás escaramuzas da guerra de Restauração (1640-1668) contra a coroa española dos Austrias. Mentres, os escasos habitantes da raia apenas teñen en conta a realidade política reversible dos lindeiros das dúas monarquías, e si as vinculacións de vasalaxe dos señoríos fronteirizos, atraídos polas propostas favorecedoras de privilexios que non atenden a cuestións de nacionalidade.

Chegados a este punto, temos que definir a fronteira hispano-lusa e, por tanto, a galego-portuguesa, coma unha fronteira de carácter histórico-cultural de marcado signo político e permeable pola continuidade antropolóxica e territorial. Esta fronteira de avances e retrocesos, que inciden pouco no sentir dos veciños raiotos, principia a consolidarse a fins do século XIII co Tratado de Alcañices (1297), que viña precedido doutros que pouco ou nada foran respectados (Sahagún en 1153 e Badaxoz en 1267). Mais a indefinición en determinados fondos de saco seguiría a existir, e foi esta a probable causa de nacemento do Couto Mixto, do que se falará máis adiante.

A batalla das Navas de Tolosa, en 1212, debilitou a forza do islam na península ibérica e facilitou o avance cara ao sur dos reinos peninsulares. A partir deste intre incrementáanse a política e a propaganda fronteirizas co obxecto de repoboar e facer medrar os núcleos fronteirizos. Os coutos de homiciados e a concesión de privilexios son dous dos instrumentos usados polos monarcas, que ás veces teñen que acudir a «marcar e divisar o termo entre Portugal e Galiza con homes bos dambos reinos en esta materia» (Mattoso 1987), como aconteceu en 1418 en terras da Li-

mia, onde segundo escribe o investigador Carlos G. Salgado (2011: 1) «múltiplos castelos erguíanse señoreándose ó longo daquela terra chamada Limiam», mostra da inestabilidade fronteiriza.

Os coutos de homiciados foron extensamente estudados polo profesor portugués Humberto Moreno Baquero. Na fronteira do norte de Portugal atopábanse algúns dos principais, nos cales podían vivir ceibos da cadea os reos da xustiza (que non fosen autores de delitos de sodomía, falsificación de moeda ou herexía) coas súas familias, a cambio de colonizar e cultivar terras ermas. Deste xeito, recuperáronse vilas e lugares despoboados desde tempos das *aceifas* musulmás. A repoboación con reos da xustiza foi utilizada moito despois polos ingleses, como aconteceu en Australia, e en Galicia nada contradí que fose utilizado o mesmo procedemento. Os Reis Católicos –a finais do século xv– asinan un acordo con Portugal para extraditar os malfeitores que se aproveitaban da existencia da fronteira.

No tocante aos privilexios, agás a celebración de feiras, mercados e forais outorgados a determinados lugares fronteirizos, practicouse a exención de tributos para atraer os veciños do outro lado da raia, como decretou en 1462 Afonso V de Portugal respecto aos veciños da Guarda e Tui que foran vender ou mercar a Caminha e Valença do Minho. Non debe estrañar esta fluidez entre os habitantes de alén e aquén, xa que a antroploxía e as crenzas relixiosas, os casamentos e a lingua foron comúns a ambos os lados da fronteira ata fins do século xv, e mesmo despois.

Non se pode esquecer que o Tratado de Tordesillas –asinado o 7 de xuño de 1494 entre Castela e Portugal– dividía o océano Atlántico por medio dunha liña marcada a 370 leguas ao oeste das illas de Cabo Verde, adxudicando o hemisferio occidental para Castela e o oriental para Portugal. Os Reis Católicos e João II acordan deste xeito a quen deberían pertencer as novas descubertas sobre as bases das bulas alexandrinas (Alexandre VI), mais sen intervención papal.

Esta fronteira artificial volve mostrarse como tal a partir de 1581, logo de que a dinastía dos Austrias, na persoa de Filipe II, fai valer os seus dereitos á coroa portuguesa e xura esta dignidade nas Cortes de Tomar. Deste xeito, decae a percepción de ruptura ou de fronteira entre Portugal e o resto da península ibérica, situación que perdurou ata os inicios da guerra da Independencia portuguesa, que principia en 1640 e se alonga ata 1668. Nesta xeira as poboacións raianas

sofren as acometidas e molestias propias dunha situación de guerra tanto pola presenza das forzas militares como das bandadas de familias, xogadores de fortuna e outras xentes que as seguen. A dinámica de saqueos e incursións mantívose e perdurou na guerra de Sucesión española (1703-1704), e pode afirmarse que foi desta volta cando a sensación de diferenza, de receo e de enfrontamento co «outro» se afianza máis no sentir popular, xa que a desconfianza e a presión na raia eran intensas e difíciles de soportar. O mesmo acontece cando un exército español volve invadir Portugal en 1756.

Mais non por iso a fronteira galego-portuguesa era a máis castigada. A alianza de Portugal con Inglaterra contrariou os intereses de Napoleón, quen propiciou un novo enfrontamento de España e Portugal no que deu en chamarse a guerra das Laranxas, que rematou co Tratado de Badaxoz (1801), do que se derivou a posesión de Olivença por parte de España, circunstancia que aínda hoxe mantén unha tirapuxa diplomática. A fronteira en Galicia percibía estas tensións, mais non modificaba a súa morfoloxía. Outra cuestión era a existencia cotiá de rifas entre veciños pola imprecisión existente en determinados lugares fronteirizos onde se desenvolvían aproveitamentos comúns. A evidente indefinición da fronteira tivo que ser negociada nalgúns lugares en virtude do interese mostrado polos concellos raianos, e así acontece coas demarcacións efectuadas en 1720 en Outeiro de Ferro, en 1722 en Laboreiro, en 1728 en Portela do Pau e xa nos anos 1780 e 1793 en Penedo Redondo e Ameixoeira (todas elas na bisbarra de Castro Laboreiro). En 1806, o conde de Ega informa a Ministerio dos Estrangeiros portugués sobre as dificultades que ten para demarcar a fronteira por Lindoso, onde se daba un contencioso con veciños de Lobios e Entrimo. Esta situación de confusión inzara nas terras da raia.

En 1809 os pobos fronteirizos volven sentir o peso férreo da guerra. Neste caso son as hostes imperiais do mariscal Soult as que despois de ocupar Galicia tentan pasar a Portugal por Camposancos sen conseguilo, xa que a fronteira fluvial do río Miño, o mal tempo e os exércitos portugués e inglés, así como partidas de guerrilleiros galegos, non permitiron o avance doado das forzas imperiais. As chuvias tornaran impracticables os camiños enlameados e a artillería pesada non podía avanzar, e os ríos, moi crecidos polas cheas, non permitían o vado, tendo que buscar as pontes e pasos habituais. Por se fora pouco, o pobo e os seus líderes non se achantaban á potencia esmagadora do exército francés, polo que se viron

na obriga de abeirar a fronteira ata as terras de Oímbra, na bisbarra de Verín, para penetrar polo val do río Támega en territorio lusitano, despois de derrotar as forzas portuguesas do xeneral Silveira cara ao día 9 de marzo. A fronteira física non se movía, mais puña atrancos ao invasor; os ríos e as serras lindeiras escribiron un capítulo pasivo daquela liorta, que habería de vivir un novo episodio cando o exército de Soult regresaba derrotado e eivado no número, fuxindo da cabalería combinada de Wellington e do exército luso, que o perseguiron mesmo no seu internamento en Galicia. Isto acontecía cando estaba a andar o mes de maio de 1809. Esfarrapados, famentos, medio desarmados, deixando polo camiño mortos e feridos na súa desorganizada fuxida, e tamén queimando calquera cousa que servise para quentarse e rexeitar así as friaxes da crúa primavera, atravesaron a fronteira o día 17 de maio polas estremas de Montalegre, Randín e o Couto Mixto, onde ficaron malas lembranzas polos estragos feitos, en particular no arquivo do Couto Mixto, ao espoliar a «arca das tres chaves». Duns trinta mil efectivos regresaba a terceira parte (sans uns tres mil e só un canón de cincuenta e oito que acompañara a expedición).

Anecdótico resulta o feito de que por aquelas datas, en 1812, foi desterrado don Pedro Quevedo (bispo de Ourense, presidente da Xunta de Lobeira e rexente de España). Pedro Quevedo e Quintano liderou un movemento reaccionario entre os constituíntes de Cádiz de 1812, e foron as propias Cortes as que acordaron a medida de desterro, cumpríndoa na aldea trasmontana de Tourém, pegada á raia seca. Deste xeito, o bispo ficaba fóra do territorio español, mais dentro da súa diocese, xa que os lindes eclesiásticos permaneceron inmutables ata 1881, data na que por unha bula de León XIII se axeitaron aos lindeiros políticos. En agosto de 1814, Fernando VII puxo fin ao desterro do bispo e premiouno pola súa fidelidade coa proposta da dignidade cardinalicia, que foi confirmada polo Vaticano.

O Trienio Constitucional tampouco alterou a situación da raia, salvo para ser testemuña –despois do Trienio– de fuxidas de liberais, como o Xefe Político de Ourense, D. Pedro Boado Sánchez, e outros moitos, por mor da acción do Capitán Xeneral de Galicia, Nazario Eguía, que reprimiu duramente os disidentes liberais, os cales responderon cun atentado á súa persoa. Estas fuxidas de disidentes tamén acontecían en Portugal. Así, en 1828, o marqués de Sá da Bandeira xunto a José Estevão e o desembargador Queirós internáronse en Galicia a través

do paso de Portela do Home para dirixirse á Coruña e embarcar para Plymouth camiño do exilio.

Duros episodios foron vividos na raia coas guerras Carlistas. Cando comezaron, o pretendente don Carlos acubillouse nas terras de Trás-os-Montes amparado polo seu curmán, o rei don Miguel, lugar desde onde lanzou as súas proclamas. Pablo Morillo, Capitán Xeneral de Galicia por entón, despregou o seu exército de observación ao longo da fronteira. Segundo Vicente Risco (1971), as terras da Gudiña e da Mezquita viviron con intensidade as escaramuzas desta primeira guerra Carlista.

Entre os anos 1840 e 1844 a apertura do mercado británico para os portugueses estimulou o tráfico legal de mercadorías pola fronteira, mais tamén o contrabando, especialmente de gando. Nos anos vindeiros, sobre todo a mediados de século, esta cuestión preocupaba enormemente ás autoridades dos dous reinos, xa que adquirira dimensións importantes, polo que ditaron normas favorecedoras para a súa persecución. Mais esta medida non era dabondo, xa que as doutrinas positivistas e a súa tradución codificadora aconsellaban a delimitación precisa da liña fronteiriza para finalizar con situacións confusas ou en conflito. Por esa razón, as autoridades das dúas coroas ibéricas decidiron principiar unha xeira de reunións técnicas de delimitación e negociación para acadar acordos diplomáticos que levaran ao asinamento dun tratado bilateral que rematase definitivamente cos contenciosos fronteirizos entre España e Portugal.

Na primeira metade do século XIX a fronteira galaico-portuguesa, tanto no Miño como na raia seca ourensá, parece estar ben definida na súa traza xeral, mais non son poucas as disputas territoriais que subsisten. No río Miño nacen, medran, desaparecen ou se achegan a unha ou outra ribeira illas e illotes de natureza aluvial, mercé das cheas do río, un ser vivo que mesmo muda a morfloxía da súa canle en virtude das obras executadas pola man do home como poden ser as pesqueiras, os peiraos, as levadas e outras de distinto fin. Na raia seca son as fontes, os camiños fronteirizos, os aproveitamentos consuetudinarios do territorio ou a habitación sobre a mesma raia o que altera a pacífica convivencia dos veciños.

Un dos máis sobranceiros atrancos que percibían as autoridades competentes en materia de fronteiras era a situación do chamado Couto Mixto e dos «pobos promiscuos», que paso a resumir.

2. O COUTO MIXTO

Este territorio de natureza histórica estaba formado polas aldeas de Santiago e Rubiás, hoxe encravadas no concello ourensán de Calvos de Randín, e a de Meaus, pertencente na actualidade ao concello veciño de Baltar. Polo sur, o Couto Mixto (de aquí en diante CM) lindaba e linda co concello portugués de Montalegre nas terras de Barroso en Trás-os-Montes. Segundo un documento de 1842 do Goberno Político de Ourense, consultado no arquivo do Ministerio de Asuntos Exteriores, existiu outra aldea desaparecida chamada Pena que tamén formou parte do CM, da que aínda hoxe persiste a súa memoria na tradición oral dos veciños.

A voz *couto*, segundo o *Diccionario da Real Academia Española*, fai referencia a un territorio de señorío formado por unha ou máis parroquias e dotado de certos privilexios. Así acontecía co CM, xa que aparece vinculado á casa de Bragança e máis tarde á de Monterrei, e integrado na diocese auriense con cabeceiras parroquiais en Santiago de Rubiás e Tosende (da que dependía Meaus). A orixinalidade desta entidade histórica radica precisamente nos seus singulares privilexios, que lle outorgaron unha natureza ecléctica.

Non se coñece con precisión a súa orixe, mais parece aboiar da néboa cando se consolida a nacionalidade portuguesa. O secretario da primeira Comisión Mixta preparatoria do Tratado de Lindes de 1864 aseguraba ter informacións do CM desde o ano 1300, e admítese o seu vencello ao castelo da Picoña –adiantado da casa de Bragança– por foral de don Sancho I (así o asegura o investigador João Gonçalves da Costa, 1968). O dereito de asilo do que gozou o CM lembra a institución dos coutos de homiciados, territorios habitados por reos da xustiza que na compañía da súa familia se comprometían a colonizar as terras do lugar no canto da súa liberdade. Nada se opón a que a orixe do CM tivera o alicerce nun couto de homiciados que máis tarde evolucionou.

En 1518, por mor de abusos de autoridade no CM, as coroas afectadas delegan nas casas de Bragança e Monterrei para atopar un arranxo, o que demostra xa a presenza desta última neste territorio, circunstancia que se confirma cando en 1538 se fan demarcacións de Montalegre e a Piconha seguindo a orde de João III, aparecendo o CM coa dupla dependencia señorial que xa se sinalou. Os conflitos proseguían en 1540, principiando un proceso xudicial que remata co desterro dos rexedores locais de ambos os dous lados da fronteira, aínda que o conde de

Monterrei ten que ordenar en 1611 o cumprimento das concordias acadadas anteriormente, polo que recoñece os privilexios do CM.

Nos anos 1733 e 1756 afiánzanse os privilexios dos veciños de Santiago, Rubiás e Meaus, que non se respectan en 1809 cando a Xunta de Armamento da Boullosa alista mozos do CM para loitar contra o invasor francés. O marqués de la Romana asina un decreto anulando o alistamento en base aos privilexios históricos, retornando a paz a aqueles lugares. En 1819 Portugal ratifica estes privilexios históricos en troques do recoñecemento da súa dependencia; aínda así, por acordo das dúas coroas, prohíbese o cultivo de tabaco no CM, salvo trescentos pés por veciño para consumo propio.

Este brevísimo percorrido por algunhas datas históricas para o CM vai rematar no ano 1855, ano no que se constitúe a primeira Comisión Mixta Hispano-Lusa para delimitar a fronteira, da que derivará unha segunda Comisión e outra reunión diplomática en Lisboa antes de asinar o Tratado de Lindes de 1964, en virtude do que se extinguirá o CM.

A razón da destrución desta institución histórica ten a súa base na lista de privilexios que secularmente gozaron os seus habitantes, que de forma sucinta se vai expoñer:

- a. Escolla da nacionalidade española ou portuguesa o día da voda, brindando por un ou outro rei e sinalando cun «P» ou un «E» o cuarto da casa ou o edificio enteiro segundo a opción dos contraentes. Tamén se utilizou o «G» de Galicia. As letras que definían a nacionalidade quedaban marcadas nalgún lugar da porta da dependencia ou da casa, mais debido a abusos e intromisións das autoridades de Portugal e de España decidiron borrarlas e non manifestar a súa opción.
- b. Inexistencia de obriga de dispoñer de cédulas persoais e impresos oficiais, nin necesidade de inscricións en rexistros. Do mesmo xeito, non poderían ser obrigados a participar en plebiscitos ou noutros deberes políticos de España ou Portugal.
- c. Ausencia de cargas fiscais de tipo territorial, comercial ou industrial.
- d. Exención de contribución de mozos para o cumprimento do servizo militar (exención de sangue).
- e. Exención de licenza para uso de armas de fogo, de defensa ou de caza.

- f. Dereito de asilo, con algunha excepción referida aos homicidas.
- g. Permiso para vender e mercar nas feiras e mercados da contorna sen pagar taxas nin outro tipo de licenzas. Importante a nivel comercial foi a existencia dun camiño que saía do CM e atravesaba terras galegas de Randín ata chegar á aldea portuguesa de Tourém, no que non podían ser presos os habitantes das aldeas mixtas (camiño privilexiado).
- h. Autorización para comerciar con sal mariño (procedente de Aveiro), produto básico para a conservación dos alimentos. En España foi xénero estanco ata 1868.
- i. Libre cultivo de tabaco.
- k. Autogoberno. Escollían cada tres anos entre os cabezas de familia un líder que se denominaba «xuíz gobernativo e político», que desenvolvía funcións de goberno e representación, mais tamén xurisdicionais. Era auxiliado por dous «homes de acordo» de cada aldea e tomaban decisións en forma de «concello aberto» cando se xuntaban na bancada do adro da igrexa de Santiago dos Mixtos.
- l. As concordias, privilexios, acordos e documentos importantes eran gardados nunha arca con tres chaves, custodiadas cadansúa polos homes de acordo das aldeas, aínda que o xuíz gardaba a da súa aldea. Esta arca só se podía abrir de forma solemne en presenza dos representantes das tres aldeas.

No relixioso estaban vinculados á diocese de Ourense, como se apuntou noutro lugar, o mesmo que a aldea portuguesa de Tourém e o priorado de Pitões das Júnias, sufragáneo do mosteiro de Oseira. O CM, ata a extinción dos señoríos (1834), pagou unha alcabala e outros dereitos de reminiscencia feudal ás casas señoriais das que dependía, obriga que antigamente se satisfacía con gando.

Desde o punto de vista territorial –segundo a *Interesante historieta del Coto Mixto* escrita por Delfín Modesto Brandón, un dos últimos xuíces–, o CM abrangía unhas 2695 hectáreas, das que só 850 se consideraban de boa calidade. Entre as tres aldeas mixtas xuntaban unhas 250 casas habitadas, mais outras de distinto uso nas que moraban ao pé de mil persoas no momento da súa extinción. Xunto á do tabaco, a cultura do liño, do centeo, do millo e das patacas era

a cotiá nas aldeas mixtas. A actividade comercial centrábase sobre todo na aldea de Meaus, onde se comerciaba con tecidos ingleses, las portuguesas, panos zaragozanos, chapeus e, desde 1846, tecidos de manufactura catalá. Ao devandito engadíanse mercadorías relacionadas coa ferraxaría labrega, sal mariño, gando e produtos de botica, entre outros.

A extinción do CM artellouse no contexto das reunións preparatorias do Tratado de Lisboa de 1864. Consta documentalmente que os integrantes da primeira Comisión Mixta de Límites hispano-lusa se presentaron a primeiros de xullo de 1856 na aldea de Santiago dos Mixtos. Os representantes portugueses, Frederico Leão Cabreira (presidente) e António da Silva Couvreur (secretario), propuxeron dividir o CM polo curso do río Salas (Santiago e Rubiás para Portugal e Meaus para España), mais Fidencio Bourman (presidente da sección española) derivou a decisión a unha futura reunión diplomática. En 1863 volven presentar os representantes portugueses unha proposta de reparto das aldeas que é rexeitada cos mesmos argumentos da anterior. O acordo definitivo acádase en Lisboa no seo dunha comisión diplomática que precedeu ao asinamento do Tratado de Lindes de 29 de setembro de 1864, acordo que despois de ser ratificado polos monarcas de España e Portugal foi executado en xuño de 1868. Este Tratado completouse con dous anexos asinados o 4 de novembro de 1866 e cos traballos de colocación de fitos que se recollen no «Canje de notas de 1906». Do CM quedaba en Portugal unha zona de pastos comúns coas aldeas portuguesas lindeiras cos fitos 130 a 136, mentres o resto do seu territorio quedou totalmente inserido en Galicia.

Nada recibiron os veciños do CM en troques da perda de privilexios; só aqueles que tiñan acreditada a nacionalidade portuguesa dispuxeron dun ano para decidir se manter ou non esta condición. A maioría respectou a súa opción anterior ao Tratado, mais co tempo e cos atrancos administrativos decantáronse por integrarse plenamente como españois. Deste xeito remataba o que moitos consideran o paradigma dunha república esquecida.

3. OS POBOS PROMISCUOS

Na mesma raia fronteiriza, entre os concellos de Verín e de Oímbra na provincia de Ourense e de Chaves no distrito de Vila Real, situáronse tres aldeas chamadas

«promiscuas» nas que conviviron galegos e portugueses. Algunhas das súas casas estaban construídas na mesma liña divisoria, ata o punto de ter unha porta para Galicia e outra para Trás-os-Montes, liña que pasaba por rúas, fontes, muros e outras construcións de forma precisa, quedando o casal repartido entre os dous países. Estas aldeas, Soutelinho, Cambedo e Lamadarcos, xa aparecían no tomo de João III en 1530.

A mediados do século XIX, Soutelinho ocupaba unha extensión dunhas 600 hectáreas e contaba con 80 veciños portugueses e 12 españois; Cambedo, cunhas 500 hectáreas, mantiña unha poboación de 13 veciños portugueses e 25 españois; e Lamadarcos estendíase ao longo dunhas 800 hectáreas e posuía 52 veciños portugueses e 25 españois. Así o constatou a primeira Comisión Mixta de Límites que visitou as aldeas no mes de agosto de 1856. Na primeira xuntanza da Comisión, a sección portuguesa propuxo en Soutelinho que as aldeas se adjudicasen ao país que tivera maior número de casas. Máis tarde, en 1857, o secretario António da Silva Couvreur presentou unha nova proposta, de xeito que se entregasen a España o monte Madalena, o Couto Mixto, no canto dos «pobos promiscuos», e a aldea de Rabal xunto a Mandín. Desta volta o presidente da sección española presentou a escusa de que, ao igual que no Couto Mixto, non estaba autorizado para negociar este asunto, deixándoo para a xuntanza diplomática que se habería de celebrar. Finalmente, no Tratado de Lisboa de 29 de setembro de 1864, determinouse a entrega das tres aldeas de Soutelinho, Cambedo e Lamadarcos a Portugal, cunha franxa de terreo no canto do Couto Mixto (art. 10º). Do mesmo xeito, ofrecéuselles aos veciños españois optar pola nacionalidade do seu interese no prazo dun ano (art. 27º).

4. COMISIÓNS MIXTAS DE LINDES

A constitución da primeira Comisión Mixta de Lindes produciuse en Vigo o 9 de setembro de 1955, mais non foi ata o día 2 de xuño de 1856 cando se principiaron os traballos a bordo do vapor Minho (que facía a liña fluvial de Valença a Caminha). A primeira contradición apareceu na illa Canosa ou Areinho da Castanheira respecto á súa titularidade, embora se admitise o seu aproveitamento común. Inicialmente gañaron as teses españolas, aínda que tornarían as discusións máis adiante. O seguinte punto de discusión chegou ao

tratar do grupo das illas de Verdoejo, que foran unha soa no tempo do Tratado de Utrecht en 1715, adxudicado a Portugal. Agora, en virtude das cheas, dividiórase en tres illotes. Despois da discusión, Bourman conseguiu que as chamadas Cancela e Illa Grande quedasen asignadas a España, mentres a denominada Raña Galega era asignada a Portugal. Este debate chegou a escribir virulentos episodios, xa que daquela as obras das pesqueiras alteraban claramente a canle do río, polo que se acordou dirixirse ás autoridades respectivas en demanda da súa prohibición.

Cara ao 20 de xuño de 1856 chegaron os membros da Comisión á desembocadura do río Troncoso no Miño, lugar onde haberían de comezar os traballos na raia seca ourensá. A primeira dúbida aboiou en Castro Laboreiro, no lugar comprendido entre Senhora de Anamão e Coto dos Cravos, disputado polos veciños raianos. Dous anos antes asinaron un acordo extraviado polos portugueses, e a saída logrouse colocando un novo marco entre os dous puntos mencionados. A segunda controversia formulouse no monte Madalena, onde non prosperaron os argumentos portugueses, decidindo a titularidade do monte a favor de España en base a unha orde portuguesa de 1821 en tal sentido, sinalando o lindeiro internacional polo curso do río Cabril.

Entre a vila ourensá da Xironda e a portuguesa de Santo André existía unha acesa disputa polos pastos e torgueiras da raia. Xa tentaran arranxos os gobernadores de Ourense e Vila Real en 1852 e, finalmente, a comisión acordou dividir o terreo en partes iguais. Os comisionados seguiron a verificar a raia sen problemas ata chegar ao Couto Mixto. Da negociación alí acontecida xa se falou, polo que só queda engadir que as dúas seccións consideraron aconsellable a súa desaparición polo estado «anómalo» que presentaba; mais cada unha mantiña diferente posición, ata o punto de que o secretario da delegación portuguesa, António da Silva Couvreur, cualificou a Comisión de «cadáver moribundo» ante a imposibilidade de facer valer a súa proposta.

A seguinte disputa tamén foi mencionada no seu lugar, e corresponde co que a Comisión Mixta de Límites cualificou de «irregularidade dos pobos promiscuos». Oficiosamente Bourman aceptaba a proposta portuguesa dunha «zona de defensa» que separase as aldeas da nova raia, mais oficialmente decidiu que fose a Comisión Diplomática a que tratase do asunto. Daquela solucionáranse pequenas dúbidas nos lugares coñecidos como Ponte Nova e Ponte da Azoreira.

A sesión celebrada en Chaves o 2 de setembro de 1856 asumiu, entre outros acordos, o de trocar algúns terreos, mais nunca a nacionalidade dos seus propietarios. Foi en Lisboa onde seguiron as deliberacións sen graves conflitos no referente ao Río Pequeno de Feces, Mairos, Vilarello da Cota, Arzádegos, Berrande, Terroso, São Vicente e Segirei. Mais regresaron á raia para continuar a partir do punto coñecido como Lameiro dos Pizões, entre Terroso e São Vicente, estudando os motivos das rifas fronteirizas entre veciños, que tamén se daban noutros lugares como a Fraga do Frade, Cabeza de Peixe, Pedra Negra e o Muíño do Sabugueiro. Perante a falta de acordo entre veciños, a Comisión de Límites solicitou o auxilio dunha forza armada de ambos os dous países para colocar novos marcos ata o monte Rigueiral. Antes do mes de maio de 1858 os marcos xa foran arrancados e arrombados polos montes. Tampouco Couvreur concordaba coa demarcación, que viña asesorada polos párrocos de Soutochao e Berrande, así como doutras persoas galegas e portuguesas. Por iso, o secretario da sección portuguesa principiou a mandar informes a Lisboa e a un xornal de Porto, chegando a insubordinarse co presidente da súa sección, polo que foi substituído no mes de novembro de 1857. Pouco tempo despois, tamén foi substituído o presidente da sección lusa, e no mes de agosto de 1858 tocoulles aos españois.

A segunda Comisión Mixta de Lindes reuniuse en Vigo o 5 de outubro de 1858 baixo a presidencia do español Salvador Tavira, que comunicou aos reunidos que daba por bos os traballos da primeira Comisión, decisión que non foi ratificada por parte da delegación portuguesa, que se reservou o dereito a revisala. No que si concordaron foi en principiar a traballar no punto coñecido por Cabeza de Peixe. Os traballos foron minorando e algúns dos membros desta segunda xeira foron substituídos, regresando á presidencia española Fidencio Bourman, que perdeu algunha tirapuxa ante o novo presidente da sección portuguesa Alexandre José Botelho de Vasconcelos e Sá.

Unha das primeiras dúbidas presentouse cando ían marcar o punto fronteirizo coñecido por Cruz do Carpaíño. Os veciños portugueses de Cisterna discrepaban cos galegos de Barxa, e despois de acesas argumentacións, decidiuse situalo nun lugar intermedio, malia o desacordo portugués. Deseguido discutíronse os lindeiros de Pinheiro Velho, Vilarinho de Touças e Cerdedo cos galegos de Esculqueira e Chaguazoso, onde existían acusadas diferenzas desde tempos antigos.

Bourman, contrariando a vontade dos colegas lusitanos, conseguiu trasladar a decisión á Comisión Diplomática que habería de seguir ás comisións técnicas. Repetíase así o que xa ocorrera no Couto Mixto e nos «pobos promiscuos».

O 6 de xuño de 1860, os comisionados xuntáronse na Fonte dos tres Reinos. Alí trataron do tramo comprendido entre Porto do Viño e o Penedo dos tres Reinos (actual fito 349 situado entre Moimenta e Castromil). O concello da Mezquita achegara un documento de delimitación que se baseaba en accidentes topográficos e os portugueses outros fundamentados no tomo de 1538, documentos que non foron admitidos, polo que as dúbidas son trasladadas á Comisión Diplomática que se habería de reunir en Lisboa. No lugar do Penedo dos tres Reinos finalizaba a andaina das delegacións por terras galego-lusitanas. O 16 de abril de 1863 celebrouse en Lisboa a derradeira sesión da segunda Comisión Mixta de Lindes sen dar remate definitivo ás moitas cuestións pendentes.

En decembro de 1863 principiaron en Lisboa as xuntanzas da agardada Comisión Diplomática, coa representación española de Juan Jiménez de Sandoval, marqués de la Ribera, e a portuguesa de Nuno José Severo de Mendonça Rolin de Moura Barreto, marqués de Loulé. Ambos delegaron en Facundo Goñi e Jacinto da Silva Mengo o exame da documentación das Comisións Mixtas de Límites e a formulación da proposta de Bases do futuro Tratado, tarefa que veu de ser rematada o 6 de febreiro de 1864, aínda que quedaban algúns focos por liquidar.

5. O TRATADO DE LISBOA DE 29 DE SETEMBRO DE 1864

Este instrumento xurídico internacional, tamén coñecido como Convenio de Lisboa ou Tratado de Límites Hispano-Luso de 1864, substitúe nun único documento de demarcación (artigo núm. 30º) a cantos outros de igual fin o precederon no que atinxe á fronteira desde a foz do río Miño ata a unión do río Caia co Guadiana. Consta dun preámbulo e 31 artigos, dos que seis tratan de asuntos xerais; o primeiro refírese ao tramo internacional do río Miño e ten continuidade no artigo 26, no que atinxe aos usufrutos e obras que puideran atrancar a navegación (base dun dos Anexos de 1866). Tamén resulta de interese o artigo 28, no que se refire ao aproveitamento común das augas, pontes, camiños e fontes.

No artigo 29 (base doutro dos Anexos de 1866) trátase de como deben ser os prendementos de gando, cuestión de certa importancia para as illas do río pola explotación inmemorial de pastos, evidentemente de moita máis relevancia na raia seca. Outros 13 artigos (do 2º ao 14º) son de exclusiva referencia á fronteira da raia seca ourensá, o que demostra a grande dificultade da súa demarcación.

Unha vez acordada a ratificación (artigo núm. 31º) polas Cortes dos dous países, e sancionado polos titulares das Coroas, o Tratado de Lindes entrou en vigor no mes de abril de 1866. Mais tivo de ser completado con dous novos instrumentos xurídicos internacionais, os Anexos de 4 de novembro de 1866: o primeiro é o Regulamento relativo aos ríos limítrofes entre ambas as nacións e o segundo, o Regulamento sobre prendemento de gandos. Debe terse en conta que ademais do Miño existen outros moitos ríos de menor importancia ao longo da fronteira da raia seca. No tocante ao gando, tradicionalmente foron aproveitados os espazos fronteirizos de illas, serras e montes en común.

A fronteira luso-galaica seguiu a sufrir episodios graves de violencia como, por exemplo, a partir de 1972 durante a terceira guerra Carlista, debido á profusión das partidas carlistas que se aproveitaban da proximidade da raia nos seus atropelos. Mais o tempo conseguiu pechar antigas feridas e consolidar esta fronteira, que viu rematada a súa factura lineal con outro instrumento xurídico internacional coñecido como Acta xeral de Lisboa de 1 de decembro de 1906, que materializa a demarcación do Tratado de 1864 desde a foz do río Miño ata a confluencia do río Caia co Guadiana, desenvolvendo o artigo 24 do devandito Tratado de Lindes. A acta ten o mesmo valor que se estivese contida no Tratado e está dividida en dúas partes, sendo a primeira delas a que define cada un dos 349 fitos que se sitúan na raia seca, facendo mención ao acimut astronómico de cada lado do marco e á distancia entre eles. Dos 801 marcos descritos, o 1 está situado na desembocadura do río Troncoso no Miño, situándose o resto ao longo da raia ata o 349, marcado no mesmo Penedo dos tres Reinos onde remata Galicia. A segunda parte refírese aos ríos Miño, Duero, Tuerto, Basavigas, Eljas, Tajo e Sever. É aquí onde se describe con detalle a liña internacional (por metade da corrente principal) e a adxudicación das illas do río Miño.

Nos últimos anos do século xx e primeiros do século XXI son moitas as obras públicas, estradas e pontes que se construíron achegando a miñotos, trasmontanos e galegos.

6. REMATE

Destruíd esa raya, que separa como una muralla de odio, una familia de hermanos, convirtiéndola en extranjera, y sobre las ruínas de esa muralla tended el puente por el cual se comunique y enlace el corazón de Galicia al corazón de Portugal, restableciendo la obra de Dios, que destrozaron los reyes; y haciendo que uno y otro se completen por yuxtaposición, viviendo en el porvenir como vivieron en el pasado, unidos por los lazos de la fraternidad y del amor, según conviene a pueblos de la misma raza y con la misma historia (Curros 1893).

O día 12 de xuño de 1985 asinouse no Mosteiro dos Jerónimos en Lisboa e no Palacio de Oriente en Madrid o Tratado de Adhesión de Portugal e España á Comunidade Económica Europea; en consecuencia, a partir do día 1 de xaneiro de 1986 os dous Estados pasaban a formar parte como membros de pleno dereito da CEE. Adiantándose ás previsións da Acta Única Europea e aos períodos transitorios, España e Portugal asinaron o Tratado de Schengen e o seu Convenio de Aplicación o de 25 de xuño de 1991, sumándose aos outros países que desde 1985 forman un espazo de libre circulación de persoas e mercadorías, o que na práctica se traduce na desaparición das fronteiras interiores entre os Estados asinantes. Pódese afirmar que a importancia da raia fronteiriza hispano-lusa decaeu de forma considerable con tal motivo, quedando reducida a unha liña esvaída que lonxe de separarnos, como en séculos pasados, nos achega os nosos irmáns ibéricos.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Acta Geral da delimitação entre Portugal e España desde a foz do rio Minho até a confluência do rio Caia com o rio Guadiana assinada em Lisboa em 1 de Dezembro de 1906.* Lisboa: Imprensa Nacional, 1907.
- ARANZADI, Estanislao (1967): *Diccionario de Legislación*, «Voz fronteras», núm. de repertorio 13673 e 13675. Pamplona: Aranzadi.
- ARMESTO, Victoria (1969): *Galicia feudal*. Vigo: Galaxia.
- BARREIROS, José Baptista (1961): *Delimitação da fronteira Luso-Espanhola*, separata do distrito de Braga. Braga: [s.n.].
- BRANDÓN, Delfín Modesto (1907): *Interesante historieta del Coto Mixto, con una digresión político-social-religiosa*. A Coruña: Imprenta Tierra Gallega.

- COSTA, João GONÇALVES DA (1968): *Montalegre e terras de Barroso. Notas históricas sobre Montalegre, freguesias do concelho e Região de Barroso*. Braga: Câmara Municipal de Montalegre.
- CURROS ENRÍQUEZ, Manuel (1893): *El Correo de Celanova*, número 3.
- GARCÍA MAÑÁ, Luís Manuel (1988): *La frontera Hispano-Lusa en la provincia de Ourense, Boletín Auriense*, anexo 11. Ourense: Museo Arqueológico Provincial.
- GARCÍA MAÑÁ, Luís Manuel (1993): *Miño: ¿Existiu unha fronteira?* Vigo: Editorial Galaxia.
- GARCÍA MAÑÁ, Luís Manuel (2005): *Couto Mixto, unha república esquecida*. Vigo: Editora da Universidade / Edicións Xerais de Galicia.
- GÓMEZ SALGADO, Carlos (2011): «As cen torres da Limia. Portelam de Sanctio Iohannis: o castelo de Portela de Pena». Disponible en liña: <http://devedmar.files.wordpress.com/2011/03/a-fortaleza-de-pena-da-portela-as-torres-do-val-do-limia1.pdf>.
- MATTOSE, José (1987): «A formação de Portugal e a Península Ibérica nos séculos XII e XIII», en *Actas das II jornadas luso-espanholas de história medieval*, vol. 1. Porto: Instituto Nacional de Investigação Científica, 13-37.
- PARDO BAZÁN, Emilia (1902): «Mi patria», *El Regional*.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (2001²²): *Diccionario de la lengua española*. Disponible en liña: <http://www.rae.es/recursos/diccionarios/drae>.
- RISCO, Vicente (1971²): *Manual de historia de Galicia*. Vigo: Galaxia.